

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(64): 297-299

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

रणजित् बाग्दी

शोधार्थी,

स्नातकोत्तर-संस्कृत-विभागः,

पटनाविश्वविद्यालयः, पटना-5

डॉ. हरीशदासः

शोध-निर्देशकः,

स्नातकोत्तर-संस्कृत-विभागः,

पटनाविश्वविद्यालयः, पटना-5

Correspondence:

रणजित् बाग्दी

शोधार्थी,

स्नातकोत्तर-संस्कृत-विभागः,

पटनाविश्वविद्यालयः, पटना-5

वराहपुराणे वर्णितं व्रताः उत्सवाश्च : भारतीयलोकसंस्कृतिः सन्दर्भे

रणजित् बाग्दी, डॉ. हरीशदासः

भूमिका - वराहपुराणे वर्णितं पौराणिकधर्मानुसारं भक्तितत्त्वम् - एष विषयः वैष्णवागमे अतीव महत्त्वपूर्णः। वराहपुराणे भगवान् विष्णोः वराहावतारस्य माहात्म्यं प्रधानतया वर्ण्यते, तथापि तत्र भक्तेः स्वरूपं, प्रकाराः, श्रेष्ठता च विषदतया निरूपितानि सन्ति। पौराणिकधर्मे भक्तिः केवलं उपासना न, अपितु मोक्षप्रदं महान् साधनमार्गः इति तत्र प्रतिपाद्यते।

**“व्रतं हि सर्वपापघ्नं सर्वसौभाग्यवर्धनम्।
येन तुष्यति देवोऽपि प्रजाहितकरः सदा॥”**

- व्रतं सर्वपापघ्नम् - व्रत द्वारा समस्तं पापं विनश्यन्ति।
- सर्वसौभाग्यवर्धनम् - ऐहिकं एवं पारलौकिकं सौभाग्यवर्धकम्।
- देवः तुष्यति - ईश्वरः अपि प्रसन्नो भवति।
- प्रजाहितकरः - लोककल्याणप्रदायकः।
- सम्पूर्णे विश्वे उत्सवाः विशिष्टसमये भवन्ति।

समयः - अतः तत्संबंधितानां व्रतोत्सवानां सूचनार्थं समयविभागानां परिचालनस्य सूचना आवश्यकः अस्ति। अस्य नियमस्य अनुसारं भारतीयानां खगोलशास्त्रज्ञानां वैज्ञानिक-रहस्यं यावत् भारतीय-समय-विभागस्य विषये जनसामान्यस्य सम्यक् ज्ञानं नास्ति तावत् व्याख्यातुं न शक्यते। भारतीय-व्रतोत्सवेषु, सम्बत्सरा-अपान्-ऋतु-मास-पक्ष इति कालानुगुणं तथा नक्षत्रमिक्-अष्टविधकाल् इत्येतयोः प्रयोगः भवति। एकवर्षे षट् परिवर्तनानि भवन्ति। अमरकोशस्य व्याख्यायां क्षिरस्वामी इत्ययम् अकथयत् यत् विद्वांसः षण्मासानां कुलं संवत्सरा इति आह्वयन्ति इति। यस्काचार्यः निरुक्ते अपि उक्तवान् यत् "अस्मिन् वसन्तोत्सवे पशवः सर्वानां ऋतुनाम् गमनस्य कालः एव जानन्ति" इति। परन्तु सावन्-सौर-चन्द्र-नक्षत्र-वर्हस्पत्ययोः भेदात् सत्वत्सरा पञ्चप्रकारेण भवति। परन्तु भारतीयेषु उत्सवेषु केवलं चन्द्र-पञ्चाङ्गस्य उपयोगः भवति। वङ्गदेशे, नेपालदेशे, पञ्जाब्-प्रदेशे च सौरवर्षः बहुधा भवति। संवत्सरा सूर्यस्य परिभ्रमणेन सम्बद्धा अस्ति। अतः सूर्यदेवः (सूर्यदेवः) पूर्णदेवः इति मन्यते। यदि सूर्यः न उदयति तर्हि संवत्सरा सृष्टिः न भविष्यति, कालज्ञानं च न भविष्यति। ऋग्वेदे अपि कथितम् अस्ति यत्-चक्रयुक्ते रथे सप्त-नामकः अश्वः वहति इति। सः त्रिमितीयचक्रः अजरः, अमरः च अस्ति, यत्र सम्पूर्णं विश्वं आच्छादितम् अस्ति। सूर्यस्य गतिः एयोन् इति कथ्यते। सौरमण्डले उत्तरायणम्, दक्षिणायणम् इति द्वौ राज्यौ स्तः। सूर्यस्य कर्क-सङ्क्रान्ति-तः धनु-सङ्क्रान्ति-पर्यन्तं दक्षिणायणः भवति, यत्र श्रावण-भद्र-आश्विन-कार्तिक-अगहान्-इत्यस्य षड्मासानां पौष-इत्यस्य च पारगमनं भवति। मकरसङ्क्रान्ति-कालात् मिथुनसङ्क्रान्ति-कालपर्यन्तं उत्तरायणम् इति कथ्यते, यस्मिन् मान्-फाल्गुन्, चैत्र-वैशाख-जयन्त, आषाढः च षट् मासाः सन्ति। उत्तरायणे दिनानि अधिकाणि भवन्ति। अतः बहु प्रकाशः अस्ति। दक्षिणे रात्रयः दीर्घाः भवन्ति। वराहपुराणे धर्मः, दर्शनः, महत्यः, स्तुतिः, उपवासः, तीर्थयात्रा च। अपि च दिनानि अल्पानि सन्ति। अत्र रात्रिः कृष्णतरः भवति। ज्योतिः ईश्वरस्य रूपम्, अन्धकारः राक्षसः रूपम् इति मन्यते। अतः उत्तरायणम् देवतानां दिवसत्वेन, दक्षिणायणम् रात्रिरूपेण च स्वीकृतम्। देव-देवतानां दिवसः इति कारणात् उत्तरायणः शुभकार्येषु समृद्धः इति मन्यते। हिन्दूनां सर्वाः क्रियाः उत्तरायणे एव भवन्ति। ब्रह्मपुराणस्य

अनुसारं, चैत्रमासे शुक्लपक्षस्य प्रतिपदा तिथौ भगवतः ब्रह्मा विश्वं निर्मितवान्। अतः अयं दिवसः वर्षस्य प्रथमः दिवसः इति मन्यते। परन्तु, दिनाङ्कस्य विषये बह्व्यः मतानि सन्ति। केचन मार्गशीर्षमासम् वर्षस्य आरम्भः इति मन्यन्ते। अतः सम्मोहकं भवति। मार्गशीर्षस्य अङ्गहायन इति नाम अपि एतस्मात् व्युत्पत्त्या प्रसिद्धम् अस्ति। शरत्-ऋतुः अथवा वर्ष-ऋतुः 'वत्सरा' इत्यस्य आरम्भः इति मन्यते। अतः तेषां मतानुसारम् सम्बत् इत्यस्य नाम शरद् वर्ष इति अपि निष्पन्नम् अस्ति। परन्तु, उपर्युक्तपुराण-वचनस्य साक्ष्यात्, चैत्रमासः शास्त्रसमुदायस्य वर्षस्य आरम्भः इति मन्यते। यतो हि चैत्रमासात् वर्षस्य आरम्भः अपि वैज्ञानिकः अस्ति। अतः चैत्रं, वैशाखं च वसन्तर्तुः इति कथ्यते। अस्मिन् वसन्तोत्सवे, नूतनपत्रस्य-पुजादी-माध्यमेन, ऋतुराज-वर्यः पुस्तकमातायाः प्रवर्तकः, चतुर्षु-अर्ध-चमत्कारनिर्माता च अस्ति, यः प्राकृतिक-स्त्रीलिङ्गेन नवशृङ्गार-पदार्थेन, आश्वासक-सुरभित्-पुनराशी इत्यनेन अलंकृतः अस्ति। वसन्तोत्सवे वृक्षः स्वस्य पुरातनपत्राणि त्यक्त्वा सम्पूर्णे विश्वे नूतनाः अङ्कुरैः, पुष्पैः, फलैः च उल्लसितः भवति। अतः वसन्तकाले वर्षस्य आरम्भः उचितः इव दृश्यते।

उत्सवाः - भगवानस्य कृष्णस्य जन्मवार्षिकस्य स्मरणार्थं फाल्गुणमासस्य पूर्णचन्द्रदिने होलिका-दहनं आचर्यते। शीतकालस्य अन्ते वसन्तकालस्य उपस्थितौ चन्दनेन सह अम्ना-मञ्जरी इत्यस्य सेवनेन मनुष्यः वर्षपर्यन्तम् प्रसन्नः भवति। यथा, वैशाखस्य अक्षयत्रित्याः सत्यगुणस्य आरम्भात् अस्य दिवसस्य महत्त्वं अधिकम् अस्ति। यथा, चन्द्रमासस्य अनुसारं, वसन्तकाले वर्षस्य आरम्भः अधिकः महत्त्वपूर्णः भवति। यथा मनुष्यः स्वस्य जन्मदिनं आचर्यते, तथैव नूतनानि वार्षिकोत्सवानि अपि आचर्यन्ते। प्रारम्भे, अस्य उत्सवस्य शुभाशयैः सह, सर्वे सर्वैः सह प्रेम-व्यवहारस्य परम्परां प्रतिष्ठापयितुं हर्षिताः भवन्ति। होली एकः महत्त्वपूर्णः उत्सवः अस्ति यतः एषः वसन्तकालस्य आरम्भं सूचयति। विधिपूर्वकम्, होलिकोव् इत्यस्य अवसरे, एवं असुरिबन्धस्य निराकरणं भवति। पुराणेषु लिखितम् अस्ति यत् अयं भक्तराजः प्रह्लादः अग्नीतौ ज्वालयितुं तस्य मौसी होलिका महतीं कृतवती आसीत्, परन्तु विष्णुः, कर्तुः, कर्तुः, लेखकस्य, सर्वशक्तेः कृपेण तस्य किमपि न कृतम्। होलिका स्वयमेव धौतवती। पुराणेषु आख्यायिका अस्ति। तस्य मतानुसारेण, दुण्डा नामकस्य राक्षसनः विनाशाय अयं उत्सवः प्रारब्धः। केषुचित् स्थानेषु अयं उत्सवः शुभः इति मन्यते। अस्मिन् दिने जगत्सिङ्घ् सदाशिवः स्वस्य मन्दायाः तृतीयनेत्रात् निर्गतेन क्रोधस्य अग्निना विश्वस्य विजयोत्पादनं प्रज्वलितवान्, अतः अस्य उत्सवस्य महत्त्वं अधिकं भवति। अस्मिन् दिने मृत्युलोके विष्णोः पूर्ण-अवतारेण राधा-कृष्णेन

सह डोलोत्सव-उत्सवः आरब्धः, यः सर्वदा गोलोके प्रचलति। एतैः समीकरणैः सह एकवर्षस्य अन्ते अग्रिमवर्षस्य आरम्भे च अयं उत्सवः सम्पूर्णं भारते महता हर्षोल्लासे आचर्यते। वैदिककालात् आरभ्य भारतीयसमाजः ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्र-इत्येतयोः भेदैः चतुर्णां वर्णेषु विभक्तः अस्ति। एतेषु चतुर्षु वर्षेषु, अर्थात् जातिद्वये, ब्राह्मणानां मुख्यकार्याणि वेदानां अध्ययनसम्बद्धानि श्रावणीकार्याणि सन्ति, येषु रक्षाबन्धन् इति समग्रसमाजस्य कल्याणेन सम्बद्धम् अस्ति। क्षत्रियानां मुख्यः उत्सवः विजयदशमी अस्ति, यतः तस्मिन् शस्त्राणां प्राबल्यं वर्तते। दीपावलिः वैष्णवानां महत्त्वपूर्णेषु उत्सवेषु अन्यतमः अस्ति, यतः एषः लक्ष्मीपूजनस्य उत्सवः अस्ति। शूदानां मुख्यः उत्सवः होलिकासवम् अस्ति, यतः अत्र गली-मनोरञ्जनं, परस्पर-मनोरञ्जनं, मिश्रणं च प्रधानम् अस्ति। यद्यपि एतादृशः विभागः अस्ति तथापि सर्वे भारतीयेभ्यः समानं सम्मानं निश्चयेन भवति। एवं, यद्यपि चतुर्णां वर्णानां तेषाम् उत्सवैः सह विशिष्टः सम्बन्धः अस्ति, तथापि कस्यापि वर्णस्य कार्यं सम्पूर्णे समाजेन क्रियते। अतः सर्वे वर्णजनाः सर्वान् व्रतोत्सवान् समानरूपेण आदरन्ति। यथासंभवं तस्य शक्तिद्वारा। अपि करोतु। गीते कथितम् अस्ति यत् षष्ठी-पर्वणः आरम्भे प्रजापतिः यज्ञेन जनान् निर्मितवान् तथा उक्तवान् यत् अस्मिन् यज्ञेन भवान् सर्वे प्रगतिं प्राप्नुयात् इति। यज्ञः इति नाम्ना ख्यातः अयं धर्मः नूतनाः वस्तूनि उत्पादयित्वा भवतः अभिलाषाः पूरयिष्यति। "यजुर्वेदस्य मन्त्रानुसारं, प्रथमाः देवताः मानवानां कल्याणार्थं यज्ञं कृतवन्तः। अतः यज्ञः मानवजातेः मुख्यधर्मः इति उच्यते। धर्मग्रन्थेषु दानस्य महान् वैभवः वर्णितः अस्ति। बृहदारण्यके एकः सुन्दरः आख्यानः अस्ति यत् एकदा तिस्रः देवताः राक्षसः च प्रजापतेः समीपं गत्वा शिक्षणार्थं प्रार्थयन्ति स्म इति। ततः प्रजापतिः तेषाम् प्रत्येकस्मै त्रिवारं 'द' इति पदं उक्त्वा तान् अपृच्छत्, "किं त्वं मां जानासि? ते "हां" इति उक्तवन्तः, अपि च वयं जानीमः यत् त्वं अस्मान् क्रमशः "दमयता", "दत्त" तथा "दयाध्वम्" इति उक्तवान् इति। ततः आकाशवाणी तस्य अनुमोदनं कृत्वा अवदत् यत् तादेत्देविषु दैवि नागनुवदति सस्तनयिष्णुः दा, दा, दा इति। इति इत्यस्य अर्थः दमयता, दत्तः, दयाध्वमतिः, तादेत्-त्रय-शिकारन्-दमा, दान-दयामित्री इति। अस्य तात्पर्यम् अस्ति यत् अयं उपसंहारः ईश्वरसदृशान् श्रेष्ठान्, असुरान्, उग्रान् हिंसकान् पुरुषान्, सामान्यान् पुरुषान् प्रति कृपादृष्टिं च बोधयति। अतः एतस्याः श्रुति-वाक्यस्य अनुसारं सर्वे यथाशक्ति दानं कुर्युः। कर्मयोगस्य सदृशं तपस्य वैभवं अन्यस्मिन् केनापि नास्ति। उपनिषदेषु स्थाने स्थाने तपस्य वैभवः दृश्यते। भगवते लिखितम् अस्ति यत् सृष्टेः आरम्भात् ब्रह्मः, सृष्टेः विषये मनसि चिन्तयन्, 'पी' इति अक्षरद्वयं श्रुतवान्, यत् गर्भस्थस्य सर्वोच्चसम्पत् अस्ति। उपर्युक्तस्य विट्टावर् इत्यस्य अनुसारं, ब्रह्मा

कदना-तपः अकरोत्। फलतः, भगवतः प्रत्यक्षः भूत्वा उक्तवान्, "तपः साक्षात् मम हृदयः अस्ति। अहं आध्यात्मिकः व्यक्तिः। प्रायश्चित्तेन अहं इदं जगत् निर्मामि, नाशं च करोमि।" तपः प्राचीनभारतस्य अमूल्यः निधिः अस्ति। न केवलं तपोधनाः इति ऋषयः एव आहूताः, अपि तु ऋषिवर्यः इव राजानः अपि स्वजीवने प्रायश्चित्तस्य प्राधान्यम् अङ्गीकृतवन्तः, वृद्धावस्थायां विषयेभ्यः स्वमनः अपसारितवन्तः, स्वपुत्राणां कृते राज्यं समर्पितवन्तः, शारीरिक-कष्टस्य चिन्तां विना प्रायश्चित्तार्थं वनम् अगच्छन्। अतः मनुः अपि उक्तवान् यत् दुस्तर-दुरै।

फलम् - कठिनकार्यस्य कृते तपस्य प्राप्तिः तपः अस्ति, अर्थात् तपः कठिनकार्याणां समापनं करोति। "आर्यवंशस्य जीवनं कर्मयुक्तम् अस्ति। निःसंदेहम्, एतत् कार्यं कदापि न उचितं यतः एते त्रयः ऋषिमुनिणः अनुयायिनः, अतः कृष्णः अत्र अर्जुनेन सह भाषितः।" इति। तिस्रः अपि हिन्दुदेवमण्डले समाविष्टाः सन्ति। व्रतोत्सव-अनुष्ठानानां एषा व्यवस्था हिन्दु-समाजे नियमितरूपेण अनुसर्यते। साम-विज्ञानस्य अनुसारं, धार्मिकं जीवनं यापयितुं पुराणग्रन्थेषु आदेशः दत्तः आसीत्। व्रतोत्सवः चरित्र-सङ्घटनार्थं महत्ः लाभप्रदः अस्ति। उपवासः उपवासस्य महत्त्वपूर्णः भागः अस्ति। यद्यपि व्रतोत्सवः तपोधर्मस्य आधारेण अस्ति तथापि तस्मिन् दानधर्मः यज्ञधर्मः च अन्तर्भवति। आदर्श-पात्राणां अभ्यासः मनस्य समृद्धये, चरित्र-सङ्घटनायां च महतीं साहाय्यं करोति। व्रतोत्सवस्य विधौ व्यक्तिः समृद्धिं, स्वास्थ्यं च प्राप्नुयात्। भक्त्या व्रतोत्सवस्य पालनस्य महती आवश्यकता अस्ति यतः तेषु दिव्यलोकस्य प्रचाररूपेण भोजनं, वस्त्राणि, दानम्, नियमाः, संयमनं, उपवासः, तपः, यज्ञः च सन्ति। अतः, उपवासं अनिवार्यतया आचरितव्यं सर्वेषां जनानां अनिवार्यः कर्तव्यः अस्ति, यतः अयं सम्पूर्णविश्वस्य कृते अतीव लाभप्रदः अस्ति।

मनुः अनुदेशितवान् यत् प्रत्येकं गृहस्थः प्रतिदिनं अन्नं, जलं, दुग्धं, मूलानि, फलानि च उपयुज्य श्राद्धं कृत्वा पूर्वजानां तृप्तिं दातव्यम् इति। ब्राह्म इत्यस्मिन् श्राद्धसामग्रीः, दिनाङ्कः च उल्लिखति। अस्मिन् निम्नी नवप्रकाराणां पेयं सङ्गृहीतवती, यथा तिलिताक्-मांसम् (उरद) शाकानि, मूलानि, फलानि च। एतत् भद्र-अमावस्यायाः दिने क्रियते स्म। प्रारम्भे अमावस्यायां श्राद्धं (पूर्वजानां कृते) क्रियते स्म। गौतमस्य मते, अमावस्यायाः द्वौ प्रकारौ स्तः, सिनी-वली तथा कुहु-आहिताग्निः (अग्निहोत्री) च सिनी-वली इत्यस्मिन् श्राद्धं कुर्वन्ति, तेषां विपरीतं, शूद्रः कुहु-अमावस्यायां श्राद्धं कुर्वन्ति। श्राद्धः (अथवा समिक्रितिः) नित्यनैमित्तिका तथा काम्या इति त्रिषु वर्गेषु विभक्तः अस्ति। सः श्राद्धः नित्यः इति कथ्यते, यस्य कृते एतादृशी व्यवस्था दीयते यत् एतत् निश्चितसमये करणीयम् इति-यथा आनिकायाः, अमावस्यायाः अथवा अष्टकस्य दिने। अनिश्चितसमये यत्

क्रियते, यथा पुत्रस्य जन्म इत्यादि, तत् नित्यकर्म इति कथ्यते। विशिष्टस्य फलस्य कृते यत् क्रियते तत् काम्या इति कथ्यते। यथा, श्राद्धः स्वर्गस्य, सन्ततेः इत्यादीनां प्राप्त्यर्थं कृत्तिका अथवा रोहिणी इत्यत्र आचरति स्म।

उपसंहारः - पितुः यज्ञसहितं पञ्च महत् यज्ञकार्याणि नित्यानि इति कथ्यते, अर्थात्, ते फलरहितस्य आशया करणीयाः, ते न कुर्वन्तः पापाः भवन्ति। दैनन्दिनकार्याणां फलानां विषये शास्त्रेषु भाषणं केवलं स्तुतिः एव अस्ति, एतत् केवलं दर्शयति यत् एतानि कर्माणि कुर्वन् व्यक्तिः पवित्रः भवति इति, परन्तु तानि परिहर्तुं न शक्यन्ते इति नास्ति, तथा च तानि तदा एव सिद्धानि भवन्ति यदा व्यक्तिः विशिष्टफलस्य अपेक्षां करोति। A.D.S.U. इति। श्राद्धस्य कृते निश्चितानि कालानि निर्दिष्टानि सन्ति, यथा, प्रत्येकमासस्य अन्तिमपक्षस्य मध्याह्ने एतत् करणीयम्, पक्षस्य आरम्भदिनानि च अधिकं महत्त्वं दीयन्तु। गौतमः वसिष्ठः च वदन्ति यत् प्रतिमासं कृष्णपक्षस्य चतुर्थीम् अतिरिच्य कस्मिन् अपि दिने श्राद्धं कर्तुं शक्यते इति। गौतमः पुनः उक्तवान् यत् यदि विशेषतया उपयुक्तं द्रव्यं वा पवित्रं ब्रह्मं वा उपलभ्यते अथवा कर्तुः पवित्रस्थाने अस्ति (i.e. गया) श्राद्धं कस्मिन् अपि दिने कर्तुं शक्यते। कोर्मा अपि एवं उक्तवती।

उपवासः सर्वान् पापान् नाशयति, सौभाग्यम् वर्धयति, ईश्वरं प्रसन्नं कृत्वा जनकल्याणे साहाय्यं करोति च।

सन्दर्भः

1. वराहपुराणम्, अध्यायः-75/5/8
2. वराहपुराणम्, वी.के. चतुर्वेदी, 34.46, 1 जून, 2014, पृष्ठसंख्या - 118।
3. अग्निपुराण : वेदव्यासः।
4. अग्निपुराण : के. एल. जोशी, प्रका-प्रोक्सिमल पब्लिकेशन, 27/28, शक्तिनगर, दिल्ली-110007।
5. वृहदारण्यक उपनिषद : गीताप्रेस, गोरखपुर।
6. ईशावास्योपनिषद : गीताप्रेस, गोरखपुर, सं.- 2040।
7. हरिवंश पुराण : गीता प्रेस, गोरखपुर, सं-1958।